

Pactisme i patriotisme a la Catalunya de la Guerra dels Segadors

per Xavier Torres Sans

Nacions i nacionalismes són fenòmens socials i polítics la natura dels quals suscita, i ha suscitat sempre, força polèmica i fins perplexitat i tot entre estudiosos de tota mena. Les raons d'un desconcert semblant són, segurament, prou variades. Tanmateix, a l'origen d'algunes dificultats o divergències hi ha, probablement, el fet que la nació (i els seus eventuais derivats) es presenta, als ulls de l'historiador o de l'analista pertinent, com una realitat històrica paradoxal, és a dir, moderna i remota ensems. Moderna, innegablement, perquè aquesta variant d'enquadrament o identitat col·lectius esdevingué socialment rellevant (si no verament operativa) en una època no pas tan llunyana, al capdavant: d'ençà de la Revolució Francesa, i la implantació subsegüent dels anomenats (significativament) Estats-nació europeus del Vuit-cents. Remota, però, perquè els orígens o, si més no, les condicions implícites d'existència de les nacions europees contemporànies es poden atribuir i fer remuntar (hipotèticament, si no històricament) a la mateixa mena de transformacions socials que feren de l'Occident medieval una societat peculiar o singular.¹ Així, el feudalisme europeu, l'excepció aparentment feble en un món dominat aclaparadorament per les formacions de caire tributari, no hauria estat solament l'avantsala del capitalisme occidental, sinó l'antecedent ancestral i necessari, a més, de les nacions contemporànies europees.

Podem posar-nos fàcilment d'acord en un punt, almenys: afirmar que les modernes nacions europees són filles, en darrera instància, de la caiguda i no recomposició de l'Imperi Romà és, sens dubte, una simplificació tan excessiva com potser innecessària. Tanmateix, l'emergència i consolidació d'un principi d'identitat territorial, en detriment i substitució del principi genealògic imperant en les formacions tributàries, no sembla pas un procés del tot independent d'aquells reculats esdeveniments. I si la imposició o desenvolupament, al seu dia, d'aquest principi territorial no anunciava fatalment el continent de nacions que serà l'Occident europeu a la vigília de la Primera Guerra Mundial (no cal exagerar la influència del passat en el present), tampoc no sembla pas gaire més

1. Una introducció al debat de la singularitat occidental, Miquel BARCELÓ, *Es pot saber si les societats no-feudals podien evolucionar autònomament cap al capitalisme?*, «Manuscrits», núm. 4/5 (1987), ps. 15-24. Vegeu, a més, Francis OAKLEY, *Los siglos decisivos. La experiencia medieval* (Madrid 1980); i l'assaig de Joan F. MIRA, *Crítica de la nació pura* (València 1985), ps. 125-127.

raonable ignorar la seva incidència en la singular trajectòria i fesomia històriques de l'Europa occidental.²

Ben entès, l'objecte d'aquest article no és pas el de refer retrospectivament el camí de les nacions europees contemporànies (sobretot, perquè aquest camí mai no fou ni lineal ni desempedregat). El problema suggerit en aquestes planes es pot enunciar, en canvi, de la manera següent: què poden dir (de sensat, és clar) els historiadors modernistes (i alto-modernistes, en particular) sobre la qüestió, tan debatuda a hores d'ara, del nacionalisme i de les nacions? Per bé que, a tenor de la literatura més recent, que emfasitza, com és sabut, el caràcter irreductiblement contemporani del nacionalisme i fins de les nacions i tot (fóra el nacionalisme allò que engendra la nació, i no pas a l'inrevés), la formulació correcta del problema potser hauria de ser aquesta altra: és que els historiadors modernistes (i més precisament, alto-modernistes) poden dir res de sensat sobre la qüestió del nacionalisme i de les nacions, un objecte inexistente, en rigor, dins el seu camp o àmbit d'observació específics?³ Algunes temptatives prèvies, menades amb la màxima prudència, no han resultat pas encoratjadores, certament.⁴ Serà, doncs, que l'historiador alto-modernista de les nacions no pot ser sinó un romàntic incurable?

Nacions sense nacionalisme?

Els autors més «contemporaneistes»⁵ han guaitat sempre amb prevenció els esforços més o menys entusiastes dels «primordialistes» i dels historiadors medievalistes i modernistes a l'hora de resseguir i documentar l'itinerari històric i gairebé «vital» de les nacions europees. Un recel, aclarim-ho, perfectament justificat tot sovint. D'una banda, perquè la teoria «acumulativa» de la nació (igual que qualsevol altra explicació històrica fundada en la metàfora tan suada de la bola de neu, que s'engreixa mentre rodola) no ha estat mai gaire fructífera o estimulante intel·lectualment.⁶ D'altra banda, però, perquè temptatives sem-

2. John A. ARMSTRONG, *Nations before Nationalism* (Chapel Hill 1982).

3. De l'abundosa bibliografia sobre la contemporaneïtat de les nacions i/o el nacionalisme seleccionem únicament: Ernest GELLNER, *Naciones y nacionalismo* (Madrid 1988); Eric J. HOBSBAWM, *Naciones y nacionalismo desde 1780* (Barcelona 1991); Benedict ANDERSON, *Comunidades imaginadas. Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo* (Mèxic 1993); John BREUILLY, *Nacionalismo y estado* (Barcelona 1990); i el lleugerament (en el fons) discordant Anthony D. SMITH, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford 1986).

4. Vegeu Orest RANUM, *National Consciousness, History, and Political Culture in Early-Modern Europe* (Baltimore i Londres 1975); i els dossiers monogràfics, per bé que massa miscel·lanis, *Le sentiment national dans l'Europe moderne*, «Butlletí de l'Association des Historiens Modernistes des Universités», núm. 15 (1991); *L'idée de nation en Europe au XVIIIe siècle*, «XVIIe. Siècle», núm. 176 (1992); VV. AA., *Nations, nationalismes, transitions, XVIe.-XXe. siècles* (París 1993); i Raphael SAMUEL (ed.), *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity*, vol. I (Londres i Nova York 1989).

5. Anomeno així aquells autors que SMITH, *The Ethnic Origins...*, op. cit., qualifica com a *modernists* (un mot que en el context d'aquest article pot prestar-se a més confusió encara), i per oposició als *primordialists*: una manera com una altra, en realitat, de presentar els bàndols o els termes del debat.

6. Aquesta fóra la perspectiva d'alguns estudis clàssics sobre la matèria, com ara Hans KOHN, *Historia del nacionalismo* (Mèxic 1949).

blants recalquen, en realitat, en un o altre (o tots dos) d'aquests supòsits organistes, a saber: que les nacions són un producte natural o inevitable, i el nacionalisme, al seu torn, un derivat espontani i més o menys precoç segons els casos de l'existència mateixa de la nació, el «desvetllament —per dir-ho amb una fórmula clàssica— de la consciència de la nació»; i, en segon lloc, que les nacions, talment com els individus i organismes vius, demanen un període més o menys dilatat d'incubació i de creixença abans de no assolir la maduresa o plenitud, i que, en conseqüència, la història de les nacions no pot ser sinó la història de les successives i obligades fases de «gestació», «naixença», «infantesa» («adolescència» i tot, si cal) i maduració dels respectius organismes nacionals.⁷ Amb uns antecedents semblants no és pas sorprenent que qualsevol tempteig «primordialista» aixequi, de bon començament, les suspicàcies, i les crítiques de mètode i de principis, de força estudiosos «contemporaneïstes».

I, tanmateix, hi ha algunes raons que poden avalar la pertinença i continuïtat, sota altres supòsits, d'aquest gènere de recerques. Primerament, perquè encara que les nacions i/o els nacionalismes hagin estat, efectivament, fentòmens rigorosament contemporanis, es pot presumir, alhora (i sense necessitat, diguem-ho de passada, de compartir les teories «cumulativistes» o del tipus bola de neu), que tampoc no han pogut improvisar-se o inventar-se sobtadament i del no res; ni que sigui, tal vegada, mitjançant la manipulació o potenciació d'uns «marcadors ètnics» preexistents i relativament innocus fins aleshores. En qualsevol cas, la qüestió dels «esboços» nacionals o del «protonacionalisme» tampoc no sembla pas haver estat ni completament eradicada ni satisfactòriament resolta pels mateixos «contemporaneïstes» més vehements o coherents: tot un senyal de la feblesa o de les contradiccions i tot d'aquest model explicatiu. Així, quan Eric Hobsbawm escriu que la Castella medieval «era un dels primers regnes europeus que es pot etiquetar d'«estat-nació» sense que això vulgui dir una manca total de realisme», potser no diu, en realitat, res que no hagués dit ja Pierre Vilar, força temps abans, pel que fa a la Catalunya medieval: «Potser, entre 1250 i 1350, el Principat català és el país d'Europa a propòsit del qual seria menys inexacte, menys perillós, de pronunciar uns termes aparentment anacrònics: imperialisme polític-econòmic o 'Estat-nació'». I ni l'un ni l'altre no diuen, tal vegada, res gaire diferent, al capdavant, que Hans Kohn o altres estudiosos clàssics i «cumulativistes» de les nacions.⁸ En poques paraules: és possible que Hobsbawm i altres «contemporaneïstes» hagin exagerat la novetat de les nacions o el paper, si més no, del nacionalisme o de l'Estat en la seva gestació

7. Una seqüència modelica, però en cap cas única o insòlita, és la *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila (Barcelona 1962-1963), el sumari de la qual permet una ràpida comprovació: així, la «gestació» de Catalunya caldria cercar-la en les boires paleolítiques i neolítiques o bé (no es precisa gaire) entre grecs, romans i visigots; tot seguit, en mig de francs i sarraïns, s'esdevé la «naixença» pròpiament de Catalunya; una mica més enllà, i un cop assolida, de fet i de dret, la independència política (la majoria d'edat, com si diguéssim) arriba l'hora de l'«expandiment» de la nació; la resta són, únicament, ensopegades, decandiments, desvetllaments... Pel que fa a les «nacions adolescents» del segle XIII, vegeu R. S. LÓPEZ, *El nacimiento de Europa* (Barcelona 1965).

8. HOBBSAWM, *Naciones...*, op. cit., p. 24 (traducció nostra); Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna* (Barcelona 1973), 4a ed., vol. II, p. 131.

i existència. L'Estat, ha creat, efectivament, la nació?⁹ Pot haver-hi nacions sense nacionalisme?

Altrament, l'èmfasi en la contemporaneïtat de les nacions (i, en realitat, la irrupció d'una immigració africana i oriental al si d'alguns inveterats Estats-nació occidentals) ha propiciat, tal com era d'esperar, una revifada de les fites i tesis «primordialistes» clàssiques; tot i que ara els pressupòsits organicistes d'antany semblen haver estat desplaçats pel relleu atorgat a una munió, prou heterogènia, de símbols, mites, representacions i «llocs de memòria» que haurien desafiat el pas dels segles, i que constituïrien, de fet, l'autèntic moll de l'os de la nació. En aquesta perspectiva, Clovis no és pas menys important o decisiu que Marianne; i medievalistes i modernistes, convenientment equipats o rearmats, tornen a tenir veu i vot en el debat dels orígens de la nació.¹⁰

Sense refusar, ara com ara, cap ni una d'aquestes noves o renovades possibilitats interpretatives, la justificació d'una recerca al voltant de les nacions no contemporànies o de l'època moderna rau, tanmateix, en un fet o paradoxa més elementals o immediats, a saber: si no eren (o no podien ser, per definició) nacionalisme, què eren exactament aquelles manifestacions individuals i col·lectives de l'Europa dels segles XVI i XVII que es qualificaven o autopresentaven com a inequívocament o almenys retòricament patriòtiques? Mera literatura o sentimentalisme geogràfic? Què significava, doncs, la divisa, plenament medieval, de «morir per la pàtria»? Altrament, si el nacionalisme contemporani ha creat les nacions, és que no hi havia nacions o res de semblant a l'Europa de l'Antic Règim?

L'humor de les nacions: una falsa pista

Per descomptat, que tots els homes i dones no eren físicament i culturalment idèntics prou se sabia a l'Europa moderna; sobretot, després de la inopinada «descoberta» de les poblacions de l'anomenat Nou Món. Però, sovint, no calia anar tan lluny; de vegades, unes poques passes o unes quantes jornades de viatge a cavall eren suficients per tal de descobrir una «nació», si no sempre racialment gaire diversa, prou distinta, almenys «etnogràficament» (hàbits, fesomies, menjars, indumentària), de la de l'observador. Ara, viatgers i tractadistes de l'època no rumiaven ni formalitzaven una diversitat semblant segons els patrons nacionals moderns, sinó que s'accontentaven, en general, amb unes poques i prou elementals constatacions de caire (com en diríem ara) etnològic. La raó és que «nació», aleshores, era encara o amb preferència sinònim de gent, i no pas de territori o sobirania territorial. En altres mots: allò que cercaven aquests esforçats observadors cincentistes i siscentistes no era tant una nació (en el sentit modern del mot) com el caràcter, les maneres, l'*humor* (com en deien) d'una porció de gent d'un indret determinat.

9. Tal com es demana Joan-Lluís MARFANY en la ressenya de l'obra de HOBBSAWM, apareguda a «Recerques», núm. 30 (1994), ps. 123-127.

10. Tendència inequívocament (i significativament) francesa. Vegeu, almenys, Pierre NORA (ed.), *Les lieux de mémoire*, espec. vol. III, *La nation* (3 vols.) (París 1986), i l'assaig-presentació de P. Nora mateix al t. I, *La République* (París 1984), ps. XVII-XLII; Colette BEAUNE, *Naissance de la nation France*, (París 1985); i l'obra pòstuma de Fernand BRAUDEL, *L'identité de la France* (París 1986) (3 vols.).

Aquest gènere de recerques (i les incomoditats o el risc que comportaven tot sovint) responia, unes vegades, a un veritable neguit intel·lectual o filosòfic, tal com s'esdevé, per exemple, en el cas de Michel de Montaigne, que viatjava, deia, «*pour essayer tout à fait la diversité des moeurs et façons*» (i per combatre, tot s'ha de dir, el mal de pedra i l'horror de les guerres de religió).¹¹ Altres cops, però, l'estudi de la diversitat cultural no era sinó un corol·lari d'aquelles màximes polítiques, prou antigues però sempre actuals, i segons les quals l'art de governar les col·lectivitats demanava prèviament un exacte coneixement del tarannà, de l'*humor* dels governats; marcadament influint, al seu torn, i segons un determinisme que venia igualment de lluny, pel medi físic i les condicions climàtiques. És per aquesta raó que Jean Bodin, als *Sis llibres de la República*, postulava l'existència de dues grans «nacions» —«*las naciones* (llegim en la primera edició castellana de l'obra) *de setentrion y de mediodia*»— caracteritzades per trets divergents o fins i tot antagònics del tipus: «*los pueblos de mediodia son abstinentes*», mentre que «*los pueblos setentrionales son hambrientos*»; «*los pueblos de mediodia son más vengativos que los otros y las más de las vezes insensatos*»; o bé, «*los pueblos setentrionales no aman mucho a las mugeres*». ¹² Però si la «nació» de Bodin és, pel cap baix, mig món, en el cas de Montaigne, contràriament, cada balneari o estació termal que freqüenta és ja una «nació». Així, d'un mínuscul i tranquil llogaret lorenès, amb unes aigües sulfuroses de gran renom (Plombières), ens diu que és «*une bonne nation, libre, sensée, officieuse*»; volent dir, simplement, que els veïns del lloc són bona gent, pulcra i civilitzada: «*toutes les lois du pays* —afegeix, a tall d'il·lustració— *sont religieusement observées.*» Més endavant, d'«*une belle petite ville de Suisse*» (Mulhouse), n'admirarà «*la liberté et bonne police de cette nation*»; i un cop arribat a Innsbruck, «*et pour montrer l'humeur de la nation*» o dels innsbruckesos, Montaigne descriurà amb tot luxe de detalls els llits de l'hostal on sojorna. ¹³

Del llit a l'univers. De vegades, aquests erudits o humanistes francesos del Cinc-cents s'expressen talment com si no hi hagués o no fos concebible cap altra possibilitat, cap altre espai intermedi: el de la nació (diguem-ne) a la moderna. O fins i tot com si el mot mateix de nació no pogués tenir cap altra significació que no fos la tradicional (aleshores) o purament etimològica: és a dir, conjunt de gent d'una mateixa procedència o lloc de naixença, sovint amb una llengua distintiva o identificadora. I, tanmateix, els exemples adduïts no poden ser sinó casos extrems, afavorits potser per la identificació no pas menys freqüent o menys humanista a l'època entre «nació» i ciutat-estat (que en diem nosaltres). Aclarim-ho, doncs, tot seguit: tant Montaigne com Bodin se sabien —i sentien— pregonament francesos o pregonament diferents, si més no, tant de les *nations* estrangeres (espanyola, anglesa, italiana) com dels pagesos gascons (en el cas de Montaigne) i altres *paysans* d'altres contrades o *pays* del regne de França. ¹⁴

11. Michel de MONTAIGNE, *Journal de voyage*, a cura de F. Garavini (París 1983), p. 101.

12. Cito per l'edició cinc-centista i censurada de Gaspar de ANASTRO, *Los Seis libros de la República de Juan Bodino, traducidos de lengua francesa, y enmendados cathólicamente* (Torí 1590), llib. v, cap. 1; ara reeditada i estudiada per J. L. BERMEJO (Madrid 1992).

13. MONTAIGNE, *Journal...*, *op. cit.*, ps. 84, 89 i 138.

14. Tal com remarca MARFANY en la ressenya esmentada a la nota núm. 9; i més àmpliament en els comentaris que féu —i que li agraeixo— a una primera versió d'aquest article.

Un sentiment semblant de pertinença, però, no sembla haver estat enlloc un patrimoni exclusiu dels «grans homes» o d'una exigua minoria de lletraferits de l'època. Els estudiosos «contemporaneistes» dels fenòmens nacionals han recalcat, certament, el paper de les modernes xarxes de comunicació i els processos concomitants de socialització de massa (urbanització, escolarització, servei militar, *mass media*) en la formació d'una identitat i una cultura nacionals: en la gènesi mateixa, doncs, de la nació *tout court*. Alguns historiadors modernistes, però, han exagerat, probablement, el grau d'isolament, i fins d'autisme polític i tot, de les masses camperoles de l'Antic Règim, l'activitat i horitzó polítics de les quals —diu un autor— «s'esgotava en l'assemblea de llogaret».¹⁵ Les barreres físiques, altrament, no farien sinó accentuar el localisme i la despòlitització: «*Las limitaciones en los transportes y las dificultades de las rutas condicionaron un espacio de referencia muy estrecho para los catalanes [de los siglos XVI y XVII] en él, el mas o el pueblo de origen fueron el único horizonte de que se tenía conciencia.*»¹⁶ En conseqüència, es pot dir que hom ha infravalorat, de vegades, tant la densitat de missatges en circulació al si de les societats europees tradicionals com el grau d'articulació interna d'aquestes societats, propiciat, d'una banda, per una xarxa de símbols, emblemes o representacions (dinàstics, religiosos o d'altra índole) d'àmplia difusió i fixació (els futurs «llocs de memòria») i, alhora, i més prosaicament, per la pràctica política de les institucions locals i generals (de la congregació en corts de determinats estaments fins a la fiscalitat, plebea per definició). El mas, el llogaret eren, efectivament, l'únic horitzó possible dels catalans (o europeus) dels segles XVI i XVII?

Una cosa és segura: aquest no era (no podia ser) el cas d'Estefania de Requesens, la filla d'un governador de Catalunya, emmaridada amb un preceptor castellà del futur Felip II, baronessa de Castellvell per terres del Principat, i resident a la cort de l'emperador Carles V d'ençà de l'any 1534. Tot i així, no podem precipitar-nos. Quan Estefania, de la cort estant, escrivia a la seva mare, la comtessa de Palamós, que Lluïset, fill seu (i futur governador de Milà i els Països Baixos), «diu que vol ser català; que ja defensa la terra ab los altres patges del príncep [*Felip*] que li diuen mal de Catalunya», potser es tractava, únicament, d'una ben legítima expansió maternal davant les sortides d'una criatura d'aleshores sis anys d'edat; una mostra, en suma, d'amor de mare abans que no pas d'amor a la pàtria.¹⁷ I és possible fins i tot que «voler ser català» no volgués dir (aleshores com en èpoques ulteriors) gran cosa, al capdavant. Tot i així, el comentari d'Estefania, i les criaturades d'en Lluïset, potser no haurien estat ni tan innocents ni massa prudents en la cort d'un Felip IV, un segle després, on segons el parer i l'experiència del regent català Joan Magarola es respirava una no dissimulada aversió envers la «nació» catalana.¹⁸

L'aristocràcia de la terra o sense vinculacions cortesanes o castellaness tampoc no se sentia, arribat el cas, menys catalana que Estefania o el menut Lluïset.

15. Oscar di SIMPLICIO, *Las revueltas campesinas en Europa* (Barcelona 1989), p. 45.

16. Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, *Historia de Cataluña. Siglos XVI-XVII* (Barcelona 1985), vol. I, p. 50.

17. Extret de Max CAHNER (ed.), *Epistolari del Renaixement* (València 1978), vol. II, p. 29.

18. Josep SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa (1640-1659)* (Barcelona 1956), ps. 627-628.

Cavallers i ciutadans honrats del Principat rarament empraven, a tenor dels seus escrits i memòries, el terme de nació; tant en general com a l'hora de designar un espai català. Però Catalunya era «la terra»; un substantiu la significació del qual s'acostava prou (i força més, almenys, que no pas el de «nació») a la idea d'una sobirania territorial. Així, quan el cavaller Perot de Vilanova faci memòria i relació del contenciós esdevingut els anys 1563-1564 entre el rei i els braços de les corts catalanes no dubtarà pas de qualificar el conflicte com un «agravi fet a Catalunya» o a la terra: «s'ere fet molt gran agravi y perjudici a la terra ab la dita declaratió contra les llibertats y privilegis d'aquella.»¹⁹

El testimoni de Perot de Vilanova vol dir potser que encara perdurava la vella i exclusivista identificació entre nació (o «nació política») i noblesa?²⁰ No és ben segur. El cronista i jurista Jeroni Pujades s'escandalitza de tal manera davant «un cas tant horrendo y infame», succeït a Barcelona, l'any 1609, que no pot estar-se d'escriure: «en aquest temps me pesa ser cathalà per la infàmia que tres belitres han carregada a tota la nació.» «Nació», fins ací, vol dir, simplement, catalans. Però Pujades mateix, en una anotació anterior, de l'any 1603, imputa a un ex-virrei del Principat i a les seves maquinacions «els debats passats... entre lo rey y la terra».²¹ «Terra», ací igual que en Perot de Vilanova, és sinònim ja de comunitat política; de «nació política» catalana. Altrament, no són només els juristes i els membres d'una oligarquia feudal o ciutadana els únics que donen proves o senyals d'una identitat catalana i fins i tot d'un patriotisme català. Un pagès o emfiteuta benestant del Collsacabra, com ara Joan Guàrdia, no tan sols havia fet alguns viatges i estades «vora mar» (per tal de comprar llavors), a Barcelona, i fins enviat un seu fill malalt a guarir a Tàrrega; sinó que tampoc no es considerava, arribat el cas, menys català que Pujades o Perot de Vilanova. Alguns passatges de la relació de Guàrdia al voltant de la guerra dels Segadors i els seus prolegòmens són ja prou reveladors: «Aquest any [1639]... los gavatxs... són antrats en nostra Catalunya y han fets grans mals en los blats, y després han asatit lo castell de Salças...» Tant o més significatiu que no pas cap sentida expressió literària és, però, la diàfana i explícita implicació de Guàrdia mateix en el conflicte, i la seva presència, en particular, en la decisiva batalla de Montjuïc, a començaments de l'any 1641.²² Vol dir-se, doncs, que la «nació política» (el conjunt d'individus que fruïen estamentalment i desigualment d'un seguit de drets i deures polítics) havia eixamplat els seus marges, potser a redòs de circumstàncies excepcionals;²³ i que el patriotisme, en consonàn-

19. Antoni SIMON [ed.], *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents* (Barcelona 1991), p. 49.

20. Tal com ha mostrat, per a l'època medieval, Paul FREEDMAN, *Cowardice, Heroism and the Legendary Origins of Catalonia*, «Past and Present», núm. 121 (1988), ps. 3-28; una versió sintètica, *Covardia, heroisme i els orígens llegendaris de Catalunya*, «L'Avenç», núm. 126 (1989), ps. 6-14.

21. Jeroni PUJADES, *Dietari*, a cura de J. M. Casas Homs (Barcelona 1975), vol. II, p. 127, i vol. I, p. 259.

22. Antoni PLADEVALL i Antoni SIMON [eds.], *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII* (Barcelona 1986), ps. 59 i ss.

23. Eva SERRA, *1640: Una revolució política. La implicació de les institucions*, dins VV. AA., *La revolució catalana de 1640* (Barcelona, 1991), ps. 3-65 (espec. ps. 38 i ss.); i Núria SALES, *Els segles de la decadència*, dins P. VILAR (dir.), *Història de Catalunya*, vol. IV (Barcelona 1989), ps. 342-343.

cia, ja no es confonia solament amb la noblesa o aristocràcia. Ara, què era el patriotisme?

Patriotisme i privilegis

A primer cop d'ull, res no sembla menys equívoc o més natural: «patriotisme» (un derivat tardà, setcentista, en realitat, de pàtria) i altres expressions afins i força més freqüents en el decurs dels segles XVI i XVII, com ara «patriota» o fins i tot «patrici», no eren sinó sinònims d'amor a la pàtria o de «defensor de la pàtria», tal com recullen força textos o proclames de l'època. Ara bé, «pàtria», igual que «nació», era un mot prou vacil·lant i polisèmic a les societats europees de l'Antic Règim; i, en conseqüència, el seu sentit o autèntic significat en cada cas no és pas immediatament deduïble o inferible sense més ni més. Els testimonis més evidents poden ser, precisament, els més desorientadors, sobretot si es prenen literalment.

Res no hi ha de tan familiar, potser, com ara una crida patriòtica de l'època, que incita o commina una col·lectivitat a lluitar per «la libertad de la Patria». Les raons no són pas menys habituals: «*No por vilipendios vendas tu libertad y derechos, que han sido de tus padres, tuyos, y [que] serán de tus hijos... No pases por este contrato, que la libertad no se vende...*». Pel que fa al vocabulari, i les jaculatòries de rigor, el text no demana pas gaires aclariments ni pot sobtar-nos excessivament. La sorpresa, si de cas, és constatar que aquesta pàtria amenaçada no és cap nació, sinó, simplement, una de tantes viles de jurisdicció reial (Elx, concretament) que maldaven, cap a les darreries del segle XVII, per tal d'escapar de la subjecció o reacció feudal dels magnats circumveïns (un duc de Maqueda, en aquest cas).²⁴

Aquest exemple il·licità no té, altrament, res de singular. L'accepció localista de pàtria es detecta igualment en altres casos i circumstàncies, fins i tot quan la font o els protagonistes obvien el terme. Quan dos magistrats de la Reial Audiència de Barcelona, Josep Mur i Antoni Oliba, discutien violentament la possibilitat legal d'encausar els diputats catalans que s'oposaven a la publicació de les constitucions de la cort del 1599, un d'ells, Oliba, proferí, exasperat, l'amenaça següent: «Excel·lentíssim senyor, tots los meus han sempre portades les armes al coll, y jo, per fugir de assò, me posí a estudiar, y si vostra excel·lència fa assò, tinc por que no les hayam de prèndrer [altra vegada]; al ho menos jo me n'aniré a les montanyes entre los meus a la vall de Querol.»²⁵ És a dir, davant d'un contenciós polític i institucional d'abast inequívocament català, Oliba es declara, abans de tot, querolà; els «seus» (com diu ell) no són pas, en primera instància, els catalans en general o en abstracte, sinó els «compatriotes» més directes o elementals; la pàtria instintiva o més espontània d'Oliba no és pas Catalunya, sinó el territori (físic i parental) nadiu més immediat: la vall de Querol, un esventat i despoblat congost pirinenc que comunicava Puigcerdà amb la vall de l'Arieja i el comtat de Foix.

24. Exemple extret de Pedro RUIZ TORRES, *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano, 1650-1850* (València 1981), p. 164.

25. PUJADES, *Dietari*, op. cit., I, p. 157.

Ben entès, d'això no hauríem d'inferir-ne que l'únic patriotisme possible o concebible fos, a l'època, el patriotisme que anomenem tot sovint «de campanar». Les vicissituds d'Oliba mateix al si de la magistratura reial catalana en són un desmentiment. Igual com la necrològica que no gaire després d'aquest incident li dedicà el cronista Pujades, que no dubtà de presentar-lo com un patriota català abans que no pas querolà: «Éra molt bon català, defensor de la llibertat de la terra; no volgué firmar la regalia que lo virey, a consell de micer don Joseph Mur... volia fer contra los diputats per lo negoci de les Constitucions. Farà molta falta perquè hi ha pocs que vullan dir la veritat...»²⁶ Fem notar, a més, que Pujades, igual que els agitadors il·licitans de l'exemple anterior, estableix una connexió directa entre el patriotisme i la defensa de la «llibertat», és a dir, de les llibertats o privilegis autòctons que definien i delimitaven una comunitat política determinada —fos «la terra» o el Principat de Catalunya; fos, simplement, una vila o ciutat. El patriotisme català del 1640 no serà pas d'un tenor gaire diferent: «[...] lo que los bons cathalans fan —llegim en un de tants opuscles propagandístics i legitimadors de la revolta— [és] procurar ab todas veras la guarda y observança de sas constitucions y privilegis [...] estimant-las y preciant-las com la nina de sos propis ulls... [y] no repàran en pèrdrer per la defença de ellas sas vidas, considerant que tenen gloriosa mort quan per defensar-las los ve, y al contrari, que pateixen molt gran infàmia y ignominiosa nota de mals patricios si permeten llur inobservança...» Les constitucions, i la seva defensa, eren, en definitiva, el «gran blassó dels cathalans».²⁷

Privilegis i identitat

De privilegis o llibertats, però, n'hi havia tant de territorials (viles, ciutats, províncies) com d'estamentals.²⁸ I no es pot esperar, en una societat que girava al voltant de la distribució i acumulació discriminatòria de privilegis de tota mena, que aquests no hagin engendrat una hora o altra, i fins i tot prou regularment, una munió de conflictes intestins o socials; i que no hagin suscitat, al seu torn, una multiplicitat de patriotismes, localistes i contradictoris, desintegradors. Els exemples són prou abundants i coneguts, i no caldrà detallar-ne altre cop la seva mecànica i desencadenament.²⁹ Tanmateix, determinades pressions externes, i el perill real o imaginari —tal com succeirà el 1640 al Principat— de «conquesta i esclavització» per altri, tenien la virtut d'aglevar i subsumir, ni que fos per força o només provisionalment, aquest feix contradictori de privilegis i

26. *Ibid.*, I, p. 164.

27. BASILI DE RUBÍ, *Les Corts Generals de Pau Claris* (Barcelona 1976), ps. 346-347. Una exposició de les més acabades i ortodoxes d'aquesta mena de patriotisme, entre pactista i ciceronià, es pot trobar en Francesc MARTÍ VILADAMOR, *Notícia universal de Catalunya* (Barcelona 1640).

28. Pel que fa als privilegis catalans, el seu abast i tipologia, vegeu VÍCTOR FERRO, *El dret públic català. Les Institucions a Catalunya fins al decret de Nova Planta* (Vic 1987), espec. cap. 7, que en fa, certament, una avaluació massa idíl·lica, a estones. Un tractament coetani de la qüestió es troba, entre altres fonts, a l'opuscle *Cataluña defendida de sus émulos* (Barcelona 1640).

29. Una selecció de casos significatius, Xavier TORRES, *Els bandolers (s. XVI-XVII)* (Vic 1991), ps. 77-78.

les rivalitats subsegüents en un únic patriotisme necessàriament més abstracte: necessàriament català. Així, davant «la tirana intenció [del comte-duc d'Olivares] de subjugar com a terra conquistada la província... per a llevar-li sos privilegis, llibertats, exempcions y prerrogatives...», hom no tenia alternativa. I quan un exèrcit reial, cap a les darreries del 1640, envaï el Principat, els catalans (o els «bons catalans», com se'n dirà tot seguit) no podien no «sustentar y defensar son dret municipal y privilegis contra lo dit exèrcit... no volent nat tant llibres com per ells [pels privilegis] ho són, sufrir tant rigurosa esclavitut y infame subjugació». En conseqüència, tampoc no haurien vacil·lat a «pelear y arriscar sas vidas en defensa de son Déu, de sa pròpia honrra y de sa pàtria [abans] que viürer subjectes y esclaus [...] com si haguessin estats conquistats y estiguessin destituïts de privilegis, llibertats y exempcions».³⁰

La qüestió suscitada per testimonis semblants, tan abundants i reiteratius en el decurs de la revolta catalana del 1640, es pot resumir així: si no es podia ser patriota o «bon català» sense defensar estrènuament els privilegis o les constitucions autòctones, sense els uns o les altres, es podia ser català més enllà del sentit merament etimològic o «antropològic» de l'expressió? La literatura patriòtica i propagandística de la Guerra dels Segadors (però no tan sols d'aquest període o d'aquesta mena) suggereix una resposta contundentment negativa: privilegis o constitucions eren —recordem-ho— el «gran blassó dels catalans», és a dir, els signes distintius, heràldicament o genealògicament parlant, de la nissaga catalana; allò que feia «nacionalment» diferent un català del Principat i dels comtats de Rosselló i Cerdanya d'un castellà, aragonès o valencià. Vol dir-se, doncs, que la llengua o altres factors d'índole cultural o històrica (un passat més o menys comú, una antiga dinastia pròpia i «imperialista», un territori delimitat de feia temps) no tenien cap incidència en la configuració i consciència d'una identitat catalana? Aquesta és, com se sap, una qüestió prou debatuda, i encara no del tot tancada.³¹ Hi ha, certament, alguns indicis positius, com ara la coneguda —però relativament insòlita— observació de Cristòfor Despuig, l'autor dels *Col·loquis de Tortosa* (1557), sobre la renúncia lingüística dels catalans d'alt estament, i el perill subsegüent que si «se lleve de rael la [llengua] de la pàtria [catalana]...[aquesta] pareixeria ser per los castellans conquistada».³² Tanmateix, és prou significatiu que la «batalla lingüística» del 1640 s'hagi convertit, en rea-

30. BASILI DE RUBÍ, *Les Corts...*, op. cit., ps. 374-375.

31. Vegeu la polèmica sostinguda a les planes del «Quadern» d'«El País» entre J. H. ELLIOT, *Catalunya i l'Europa del segle XVII* (13-IX-1987), i Francesc ESPINET et al., *L'historiador dalt del cavall* (21-I-1988); i més recentment, Modest PRATS (ed.), *Política lingüística de l'Església catalana (segles XVI-XVII)* (Vic 1995). Sobre la connexió entre privilegis i identitat, J. H. ELLIOT, *La revolta catalana, 1598-1640* (Barcelona 1966), ps. 38-40; i *Revolución y continuidad en la Europa moderna*, dins la col·lecció de treballs del mateix autor intitolada *España y su mundo, 1500-1700* (Madrid 1990), espec., ps. 135-138. La consciència i identitat catalana cinentista i siscentista ha estat explorada igualment, per bé que en una perspectiva diferent, per GARCÍA CÁRCCEL, *Historia de Cataluña*, op. cit., I, ps. 29-187; i Antoni SIMON, *Patriotisme i nacionalisme a la Catalunya moderna. Mites, tradicions i consciències col·lectives*, «L'Avenç», núm. 167 (1993), ps. 8-16. Vegeu, a més, Núria SALES, *Naturalizações Catalas. Séculos XV a XVIII*, «Ler História», núm. 9 (1986), ps. 41-63 (una versió més reduïda, «L'Avenç», núm. 100, 1987, ps. 32-36), que defineix ser «natural català» com «un fet jurídic precís».

32. Cristòfor DESPUIG, *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa*, a cura d'E. Duran (Barcelona 1981), ps. 81 i ss..

litat, en una mena de pugilat sobre les excel·lències particulars d'una i altra llengua, sense cap al·lusió, almenys prou sostinguda o sistemàtica, a una eventual identitat entre llengua i nació.³³ Tampoc no es pot descartar, altrament, que un cop hagin prosperat les pertinents i desitjables recerques sobre els peculiars «llocs de memòria» catalans no es pugui establir alguna correlació entre identitat catalana i un o altre mite fundacional d'ampli espectre i llarga durada.³⁴ Tot i així, la llengua, la història, el mite o altres eventuais focus d'identitat catalana semblen haver desplegat tot el seu innegable potencial «nacionalista» a *posteriori*, és a dir, com a reforçament o confirmació (abans que no pas com a reducte inicial o primigeni) d'una identitat catalana «privilegiada» o sustentada en les constitucions. La dada «ètnica» i cultural, si més no, sembla insuficient o no prou decisiva. Així, una comunitat de parla catalana però mancada, alhora, de les seves llibertats o feix de privilegis específics no seria (no podria ser, als ulls dels contemporanis) una comunitat verament catalana: hi hauria catalans, és clar, però no Catalunya; hi hauria la nació etimològica, però no pas la «nació política». Fóra, ni més ni menys, *«fer verdader lo axioma... de un rey, una lley y una moneda»*, tan estimat per Olivares, segons els diputats catalans del 1640.³⁵

Ben entès, el projecte olivarista de reforma política de la Monarquia Hispànica no era un projecte verament castellanitzador o lingüísticament castellanista, tal com han recalcat alguns estudiosos de la *Unión de Armas* i de la figura del comte-duc.³⁶ Però tampoc no es pot dir que fos «nacionalment» innocu o neutre —ni tampoc merament reformista, perquè apuntava, de fet, a un trastocament prou radical dels nexos tradicionals entre la Corona i les províncies de la monarquia. El punt de partença és prou conegut. Es tracta del memorial «secret» de l'any 1624, que convidava Felip IV a *«hacerse rey de España; quiero decir, señor —especificava Olivares—, que no se contente V. Majd. con ser rey de Portugal, de Aragón, de Valencia, conde de Barcelona, sino que trabaje y piense... por reducir estos reinos de que se compone España al estilo y leyes de Castilla [...] conociendo que la división presente de leyes y fueros enflaquece su poder...»*.³⁷ L'objectiu de relegar la diversitat de privilegis provincials o de reduir-los, idealment, a un patró únic d'encuny castellà, menys incòmode per a la monarquia, demanava, tanmateix, una eradicació o neutralització de les respectives identitats provincials. Perquè el problema de fons, tal com copsava ja Olivares mateix, era que *«hoy, el vulgo mira a cada uno de los nacionales con poca diferencia de los extraños, y esto es en todos los reinos»*, i, en conseqüència, calia que *«esta sequedad y separación de corazones que hasta ahora ha habido, se una con estrecho vínculo naturalmente por la correspondencia de las armas»*. Heus ací la veritable raó d'ésser de la *Unión de Armas*. Però la qüestió havia estat ja plantejada, i prou obertament, en el memorial de l'any 1624, quan un desconcertat Olivares escri-

33. GARCÍA CÁRCCEL, *Historia de Catalunya*, op. cit., I, ps. 81 i ss..

34. Vegeu l'estudi pioner de Miquel COLL ALENTORN, *La llegenda d'Orger Cataló i els Nou Barons*, «Estudis Romànics», I (1947-1948), ps. 1-47; i recentment, Eulàlia DURAN, *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans* (Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1991).

35. Citat a BASILI DE RUBÍ, *Les Corts...*, op. cit., p. 373.

36. ELLIOTT, *La revolta...*, op. cit., ps. 188-192.

37. J. H. ELLIOTT i J. F. DE LA PEÑA (eds.), *Memoriales y cartas del Conde Duque de Olivares* (Madrid 1978), vol. I, ps. 96-97.

via: «*Que se llamen extranjeros... los que no fueren naturales de los reinos y estados de V. Magd., es conforme a toda razón de estado y gobierno, pero que se tengan por deste número los vasallos hereditarios de V. Magd. ... lo considero por uno de los mayores fundamentos del apretado estado a que se ve reducida esta Monarquía.*» «*Qué razón hay —continuava demanant-se Olivares en l'articulat de la Unió de Armas— para que vasallos todos de un mismo rey, que es tanto mayor vínculo [XTS], no se junten y correspondan en la defensa propia...siendo cierto que la ofensa del rey de Aragón y de aquel reino es injuria al rey de Castilla, y la de Castilla lo es del de Aragón...*»³⁸

En definitiva, el problema previ d'un «rei d'Espanya» no era pas de caràcter ben bé militar ni financer, sinó de «*sequedad y separación de corazones*» entre els seus diversos súbdits. Allò que cercava el *valido* de Felip IV era, doncs, arranar i equiparar les diverses «nacions» de la monarquia, diluir-ne les respectives identitats provincials, i subsumir-les plegades en una identitat o lleialtat alternativa, presumptament neutra, i eminentment dinàstica. En altres mots, el súbdit ideal d'Olivares no fóra sinó un d'aquests lleials servidors de l'imperi austro-hongarès de la vigília de la Primera Guerra Mundial que omplen les novel·les de Joseph Roth; oficials d'orígens eslovens, rutens o galitsians, però que no coneixien altra pàtria que no fos el Palau Imperial de Viena.³⁹

Si Olivares, finalment, no aconseguí el seu propòsit fou, entre altres raons que ara no vénen al cas, perquè en una societat, com ara l'Europa dels segles XVI i XVII, on els homes i les dones no eren iguals per definició ni legalment, les nacions, al seu torn, tampoc no tenien per què ser-ho. Aquesta fou, si més no, la rèplica política de les classes dirigents catalanes (i provincials, en general) i els seus propagandistes, tal com testimonien, entre altres, els escrits de Gaspar Sala. Aquest cèlebre predicador i ideòleg de la Catalunya revoltada, autor de la tan divulgada i fins traduïda *Proclamación católica*, atribuïa les diferències entre nacions als pactes concertats originàriament per cada comunitat política amb els seus sobirans primigenis, «*de donde nació —diu— ser unas Provincias más privilegiadas que otras... y poder los reyes en una Provincia más que en otra...*». A Catalunya, si més no, el lliurament voluntari i sota condicions dels naturals als monarques francs no hauria fet sinó deparar-los un seguit d'avantatges comparatius. Així, «*Otorgóles Carlos Calvo las mismas libertades y franquezas que tenían los Francos sus naturales, que eran mucho más privilegiados y exemptos que las demás naciones; de suerte, que si los demás pagavan quarenta, los Francos... pagavan doze*». ⁴⁰ Més clar, aigua. Un altre escrit de l'any 1641, *Cataluña defendida de sus émulos*, era igualment explícit, i denunciava «*quan sin razón forma quexa Castilla, de que Cataluña, teniendo el mismo Rey que ella, no quiera passar por unas mismas leyes de sujeción, y contribuciones de gastos reales*». I justificava un rebuig semblant tot evocant la clàssica metàfora corporativista: *Castella no podía ignorar que «así como en un mismo cuerpo humano, no todos los miembros*

38. Totes les citacions, *Ibid.*, ps. 94-95 (*Memorial*) i 186-187 (*Unión de Armas*).

39. Joseph ROTH, *La marcha Radetzky*, trad. d'A. Quintana (Barcelona 1989), cap. 9, p. 138. Sobre el mite imperial habsbúrgic, vegeu, però, Claudio MAGRIS, *Il mito absburgico nella letteratura austriaca moderna* (Torí 1988), 2a. edició.

40. Gaspar SALA Y BERART, *Proclamación católica a la Magestad Piadosa de Felipe el Grande* (Barcelona 1640), ps. 197 i 200-201.

*son iguales, aventajándose unos a otros en dignidad y preeminencia... así en un mismo cuerpo de Reyno ha de haber Repúblicas y Naciones adelantadas a las otras, en fueros y privilegios, concedidos del mismo Rey, por los mayores o menores servicios que le han hecho. Y en esta parte... Cataluña —com era d'esperar— excede a las demás naciones de la Corona...».*⁴¹

Un patriotisme nou?

Si les nacions no eren iguals, el patriotisme de l'Europa de l'Antic Règim tampoc no tenia un significat inequívoc o invariable en el decurs del temps. A la Catalunya del 1640 el patriotisme es pot considerar, abans de tot, com la reivindicació d'un determinat règim o model polític; com una temptativa, fins i tot, de regeneració o actualització del pactisme (o constitucionalisme, per emprar el terme anglosaxó equivalent) tradicional, força erosionat per la manca de convocatòries de corts, i prou amenaçat pels projectes «reformadors» dels ministres de la monarquia. Aquesta modalitat d'oposició política no era pas, tanmateix, específicament ni genuïnament catalana. Contràriament, a l'Europa dels segles XVI i XVII el patriotisme esdevingué un llenguatge polític nou o substancialment renovat, ordit a redòs de les guerres franceses de religió, sancionat per la rebel·lió dels Països Baixos, i susceptible, en suma, de legitimar arreu l'oposició i la mobilització polítiques al si de les repressives monarquies de l'època.⁴²

El potencial subversiu d'aquest nou llenguatge polític estava, sobretot, en la facilitat amb la qual podia esberlar i desacreditar el tradicional i aclaparador dinastisme o patrimonialisme monàrquic; i legitimar, en conseqüència, el divorci i antagonisme entre el rei i el regne —o per dir-ho en clau patriòtica, entre el rei i la pàtria. Tal com amonestava l'anònim autor d'un pamflet francès i calvinista de l'any 1575: «*n'as tu pas encore appris... quelle et combien grande difference il y a entre le Roy et le Royaume?*» Així, quan totes dues instàncies entraven en contradicció, «*le plus grand desir... qu'ait l'homme vertueux c'est* —segons Hotman— *obvier aux calamitez de sa patrie*».⁴³ El patriotisme, doncs, justificava, arribat el cas, la pertinent transferència de lleialtats: unes vegades, tal com sem-

41. *Cataluña defendida...*, op. cit., f. Iv. No podem aturar-nos a discutir, ara, les implicacions d'una confrontació semblant, però no és segur que les tesis olivarietes fossin, en realitat, més «igualitaristes» o «modernitzadores» que no pas les dels seus oponents, que tampoc no es poden qualificar com a simplement tradicionalistes o anacròniques.

42. Vegeu, especialment, els suggerents i atinats treballs de Rosario VILLARI, *Rebeldes y reformadores, del siglo XVI al XVIII* (Barcelona 1981), espec., introducció, i caps. I-III; *Revoluciones periféricas y declive de la monarquía española*, dins VV. AA., 1640: *La Monarquía Hispánica en crisis* (Barcelona 1992), ps. 169-182; *Élogio della dissimulazione. La lotta politica nel Seicento* (Roma 1987), espec. caps. I-II; i recentment, *Per il Re o per la Patria. La fedeltà nel Seicento* (Roma 1994).

43. Citacions extretes de Myriam YARDENI, *La conscience nationale en France pendant les guerres de religion (1559-1598)* (Lovaina-París 1971), ps. 148-149. Sobre la distinció entre rei i pàtria, vegeu VILLARI, *Per il Re...*, op. cit.; Jean-Yves GUIOMAR, *La Nation entre l'histoire et la raison* (París 1990), cap. I; i en relació amb el cas holandès, E. H. KOSSMANN i A. F. MELLINK (eds.), *Texts Concerning the Revolt of the Netherlands* (Cambridge 1975); Alastair DUKE, *From King and Country to King or Country? Loyalty and Treason in the Revolt of the Netherlands*, «Transactions of the Royal Historical Society», 5a. sèrie, vol. XXXII (1982), ps. 113-135; i Martin van GELDEREN, *The Political Thought of the Dutch Revolt, 1555-1590* (Cambridge 1992).

bla suggerir Hotman, del rei a la pàtria; altres cops (de fet, més sovint), del rei «estrany» o «aliè» al monarca «natural», i per això mateix, legítim.

Aquesta seqüència dels fets és perfectament discernible en la publicística catalana de la Guerra dels Segadors. Així, un sermó institucional de l'any 1639, tot i no oposar encara rei (habsbúrgic) i pàtria, prou que advertia, premonitòriament, que «*es fineza de la fidelidad de un vasallo resistir suplicando, y suplicar resistiendo a su mismo Rey, y [más] siendo en favor de los Privilegios a su Patria dignamente concedidos, pues todo viene a resultar en abono del mismo Príncipe, y conservación de su Reyno*». ⁴⁴ Arran de la revolta, en canvi, es multipliquen els panegírics patriòtics les dedicatòries dels quals no coneixen, es pot dir, rei. Els més van adreçats al Consell de Cent barceloní, i a la Diputació catalana. N'hi ha, però, dedicats exclusivament a la pàtria de l'autor, o més exactament, «*a mi amada madre Cataluña*», «*por haver[le] dado Castilla, este año de 1640, un afrentoso bofetón*», tal com es llegeix en l'anònim fulletó *Cataluña defendida de sus émulos*; o bé, el *Romance compuesto por un soldado catalán bien afecto a su Patria Cataluña*, dedicat «*Al generoso Principado de Cataluña y sus hijos*». Cap a les darreries de l'any 1640, però, el traspàs de fidelitat dinàstica, i la recerca d'un monarca adient per a la pàtria catalana «vídua», eren ja imminents. La *Noticia Universal de Cataluña* (desembre de 1640), de Francesc Martí i Viladamor, acabava prou simptomàticament amb aquests mots, veladament amenaçadors, i adreçats a Felip IV i els seus ministres: «*Mirad... que el siempre Christianissimo Luys XIII, hoy glorioso Rey de Francia, por línea recta dichosamente de[s]ciende de Cataluña, de la siempre generosa casa de Montcada...*» Heus ací, clarament enunciat, el rei «natural» dels catalans; el veritable rei, doncs. ⁴⁵

La publicística catalana de l'any 1641, plenament pro-francesa ja, no cercarà sinó demostrar els drets dinàstics del monarca francès en el comtat de Barcelona; i la necessitat, en suma, d'una correspondència o congruència (a la manera gairebé moderna) entre estat i nació. No tan sols, ben entès, per imperatius dinàstics, sinó, sobretot, perquè Lluís XIII era, en realitat, i tal com argumentava el carmelita fra Josep de Jesús en un altre sermó institucional, un rei de «*sang catalana*». ⁴⁶ No gaire diferents eren els arguments de Gaspar Sala, que en el sermó de Sant Jordi d'aquell any arribava a la conclusió que Catalunya era «filla» de França; que els cèlebres nou barons fundacionals de la nació catalana (Otger i els altres) foren ungits per Carlemany; i que els veritables «pares» de la pàtria catalana eren, i havien estat, en realitat, els monarques francs i els seus successors. ⁴⁷ Amb l'elecció i nomenament de Lluís XIII no sols es reparava un malentès històric, sinó que pàtria i rei tornaven a fondre's en una mateixa entitat. El patriotisme d'oposició de l'Antic Règim era, inevitablement, un llenguatge polític marcadament circular. Restaurada la identitat entre pàtria i rei, el

44. Fray PABLO DE SARRIÀ [caputxí], *Panegyrico de las grandezas del inçlyto y gloriosissimo Mártir San Jorge, gran patrón del nobilissimo Principado de Cataluña* (Barcelona 1639), f. 24.

45. MARTÍ VILADAMOR, *Noticia...*, op. cit., p. 207.

46. Fra JOSEP DE JESÚS, *Sermó predicat en lo aniversari que... celebra cada any la Casa Illustre de la Deputació de Cathalunya... per las animas de sos antepassats*, (Barcelona s.d), però sermó predicat el 1641, s.f..

47. Gaspar SALA, *Sermó Chronologic del illustre mártir y patró inçlyt de Catalunya Sant Iordí* (Barcelona 1641)

patriotisme es marfonia irremissiblement o ja no es distingia del dinastisme vulgar o exaltat. Una derrota dels patriotes, no cal dir-ho, tenia uns efectes semblants.

Ara bé, si el patriotisme hagués estat únicament una manera enginyosa o intel·ligent de sustentar o fer prosperar determinades idees o actituds polítiques, potser no hi hauria hagut mai patriotisme. Vull dir, que el potencial opositor i galvanitzador d'aquesta ideologia (igual que altres) només era efectiu, òbviament, si era abonat per un gruix substancial de seguidors o patriotes. Els mateixos propagandistes catalans de la Guerra dels Segadors n'eren ben conscients. Per aquesta raó no s'estaven de remarcar l'amplitud i fins heterogeneïtat del moviment endegat: «grans y xichs, hòmens y dones, pobres y rics, naturals y forasters... tots unànimes y concordés, declinant de for a tan increhibles injustícias... han acudit —assegurava fra Josep de Jesús— a las portas del Christianíssim Lluys XIII, Rey de França, y arrimats a sa Real clemència lo han señalat per son Señor... y per Señor de Cataluña.»⁴⁸ Però es pot adduir, certament, que un patriotisme «privilegiat» o fundat en la defensa de les constitucions mal podia engrescar i mobilitzar una majoria; i, encara menys, suscitar una unanimitat semblant. L'objecció és important, a més, perquè alguns estudiosos de la revolta catalana, i de les institucions coetànies del Principat, han caracteritzat aquestes institucions i les mateixes constitucions i com el reducte legal d'una oligarquia; i han suggerit, fins i tot, que entre el «país legal» i el «país real» (fet de pagesos i menestrals) la distància o estranyesa mútua hauria estat tothora prou abismal.⁴⁹ El crit de «Visca la terra!» —divisa rural del 1640— podia significar el mateix, doncs, que el de «Visca la pàtria!» —lema institucional del mateix període?

Verificar l'abast social o estamental tant de les constitucions i institucions catalanes com, en general, del patriotisme europeu dels segles XVI i XVII, aparentment menys aristocratitzant o exclusivista que el «nacionalisme» medieval, demana, segurament, una certa dosi prèvia de distanciament; o espolsar-se, si més no, la noció massa jacobina o reductiva de «privilegi», i fins de «representació política» i tot, heretada del liberalisme polític.⁵⁰ Perquè de «privilegis», a les societats europees de l'Antic Règim, n'hi havia de moltes menes; i no pas tots eren privatis d'una oligarquia o classe socialment opressora. Contràriament, el privilegi i la seva lògica política atrapaven, en realitat, un nombre prou elevat d'individus i categories socials legalment definides: des de senyors i ciutadans ennoblits fins allò que hom pot concepatuar d'estrats intermedis o «classes mitjanes» de l'època, com ara pagesos benestants, mestres gremials de determinats oficis, botiguers o simples passants de notari... En poques paraules: les anomenades «mà mitjana» i «mà menor» de les ciutats catalanes dels segles XVI i XVII.

48. Fra JOSEP DE JESÚS, *Sermó predicat...*, op. cit.

49. «De la lejanía del pueblo de los principios jurídicos del pactismo podrían aportarse múltiples pruebas», escriu Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, *La revolución catalana: algunos problemas historiográficos*, «Manuscritos», núm. 9 (1991), ps. 115-141. Algunes proves i arguments ja foren adduïts per ELLIOTT, *La revolta...*, op. cit., ps. 122-129.

50. Per bé que sense arribar a l'extrem aberrant d'Yves DURAND, *Les privilèges selon Sièges ou le triomphe de la désinformation*, «Economie et Société», núm. 2 (1992), ps. 295-323, segons el qual un pagès exempt de pagar l'impost de la sal fóra automàticament més privilegiat que no pas un noble no deslliurat d'aquesta càrrega fiscal.

Altra cosa era, és clar, l'anomenat «poble menut» o raval, els bracers i segadors rurals, els vagabunds i quincallaires itinerants, els bandolers o els homes del bosc i de la muntanya (lleyenaires, menerons i carboners, «caçadors»), és a dir, grups força nombrosos però mancats de veritable entitat política i, en conseqüència, de cap mena de representació al si de les institucions: exclosos o bandejats, en suma, de la «nació política» (l'ampliació de la seva base social en el decurs del temps o a redòs de circumstàncies excepcionals no es pot confondre, òbviament, amb la seva democratització).

A desgrat de les evidències legals, no és gens fàcil copsar el grau real d'identificació de les capes mitjanes o més baixes de la «nació política» amb les institucions existents i la seva pràctica política. Les denúncies de corrupció i nepotisme foren sempre i arreu prou corrents i consistents. I tampoc no es pot inferir ni sobrevalorar la presència o influència de les institucions en la vida comuna de la gent corrent pel sol fet de la seva existència o activitat. La sociabilitat i la identitat dels estrats populars tenien altres possibles focus d'adhesió, sovint més endògens o immediats.⁵¹ Tanmateix, la hipòtesi radicalment contrària —la infravaloració o relegació del pes i la projecció inter-estamental de les institucions— no fóra, possiblement, menys arriscada. Sobretot, perquè la relació entre «país legal» i «país real» no passava únicament (tal com semblen imaginar alguns autors) per canals d'índole afectiva o necessàriament emotiva. Així, pel que fa a les connexions entre les institucions del país i el «país real» de pagesos i menestrals, hom no pot ignorar ni subestimar els efectes originats per la xarxa objectiva d'interessos que es travava insensiblement al voltant dels mecanismes fiscals o de la provisió dels oficis públics. Ara sabem, si més no, que eren simples pagesos o fins botiguers de pocs cabals aquells que ocupaven prou sistemàticament els oficis menors o locals de la Diputació catalana. Altrament, la pràctica inveterada de l'arrendament dels impostos públics (tant de la Diputació com dels municipis) propiciava la formació de xarxes i companyies mercantils el capital o els avals de les quals es recaptaven tot sovint fins i tot en les llars de menestrals i pagesos amb unes poques lliures disponibles.⁵²

Fos quina fos la implicació exacta d'aquestes categories socials en l'engranatge institucional, testimonis de mena prou diferent suggereixen, igualment, que els privilegis o les constitucions que deien defensar les institucions del Principat no interessaven únicament una minoria de plutòcrates. Els pagesos del lloc de Garriguella (Alt Empordà) que rebutjaren, l'any 1631, les extralimitacions dels soldats que eren obligats a allotjar no dubtaren pas d'invocar i d'emparar-se en les corresponents constitucions catalanes, quan presentaren la denúncia pertinent davant de notari —i tot seguint, sembla, una estratègia legal dissenyada

51. Tal com ha fet notar James S. AMELANG, *People of the Ribera: Popular Politics and Neighborhood Identity in Early Modern Barcelona*, dins *VV. AA., Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800). Essays in Honour of Natalie Zemon Davis* (Ann Arbor 1993), ps. 119-137; i, del mateix autor, *Institucions no institucionals? Els fonaments de la identitat social a la Barcelona moderna*, dins *les Actes del III Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, «Pedralbes», núm. 13-II (1993), ps. 305-311.

52. Eva SERRA, *Diputats locals i participació en les bolles de la Diputació del General (1570-1638). Una mostra i una reflexió*, dins *les Actes del III Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, «Pedralbes», núm. 13-I (1993), ps. 259-274.

per la universitat local.⁵³ El cas no és pas excepcional: els «segadors» (no tots ho eren, sens dubte) de l'any 1640 no invocaven o demanaven altra cosa inicialment; de primer, davant les autoritats reials (a l'Audiència), i després, de les de la terra (a la Diputació). Tanmateix, el dietari d'un emfiteuta benestant com ara Joan Guàrdia és, tal vegada, l'índex més nítid de l'existència, a la Catalunya del 1640, de pagesos disposats a prendre les armes en nom de la terra —i contra els soldats del rei i els seus excessos— o en favor de la pàtria i el seu sinònim: les constitucions. Ja hem fet esment anteriorment de la participació d'aquest pagès del Collsacabra en els esdeveniments de la capital catalana el gener de l'any 1641: ell es trobava entre els defensors de Montjuïc, juntament, diu, amb molts altres forasters i força gent del raval barceloní. La gent de Barcelona (però no tan sols la del raval) podia témer el pillatge desfermat dels *tercios* del rei en cas d'una derrota. Però Guàrdia, i els altres nouvinguts, què hi feien allà, a Montjuïc? Guàrdia mateix, en primera instància, respon: «tréurer los castellans de la terra»; com si digués, per simple autodefensa. Tot seguit, però, en consignar el lliurament del Principat al rei de França, aquest pagès del llogaret muntanyenc de l'Esquirol no s'està de remarcar (i això, recordem-ho, en un text allunyat de qualsevol finalitat propagandística; unes memòries familiars que, inicialment, mai no havien de veure la llum) que l'esmentat traspàs de sobirania es féu «guardant nostros privilegis».⁵⁴

«Nostros privilegis», escriu Guàrdia. «Visca la terra!», doncs, potser no era gaire diferent, al capdavant, de «Visca la pàtria!». És possible, fins i tot, que l'absència sistemàtica del mot «terra» en els escrits catalans propagandístics o parainstitucionals del 1640 no s'hagi de llegir o interpretar en clau excessivament perversa; és a dir, com la plasmació semàntica de dues revolucions (i de dues pàtries) netament antagoniques, la dels senyors, i la dels pagesos. La suplantació de «terra» per «pàtria» en aquesta mena de fonts de caire institucional potser no revela altra cosa que una convenció literària; una conseqüència, en suma, de la retòrica humanista i ciceroniana que amara (a Catalunya i arreu, aleshores i abans) la literatura patriòtica culta, institucional o no. Una prova, si calia, de la contribució de l'Humanisme europeu a la definició del patriotisme d'Antic Règim i el seu vocabulari polític.

Patriotisme i dinastisme

Ben entès, encara que «pàtria» fos simplement una traducció o ennobliment humanista del concepte més popular i interclassista de «terra», la Catalunya del 1640 no era pas tan unànime com imaginaven fra Josep de Jesús i altres propagandistes. És prou simptomàtic, ja, que Guàrdia mateix hagi denunciat, llavors de la decisiva batalla de Montjuïc, la vergonyant defecció (almenys, als seus ulls) d'alguns cavallers de «la terra» amb responsabilitats militars de primer rang en la contesa; i que hagi atribuït, en canvi, aquesta victòria catalana al coratge

53. Pere GIFRE, *Universitats, fiscalitat de guerra i privilegiats*, dins *Actes del III Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, «Pedralbes», núm. 13-I (1993), ps. 561-562.

54. PLADEVALL i SIMON, *Guerra i vida pagesa...*, *op. cit.*, p. 62.

dels pagesos arribats de fora, com ara ell mateix, i dels menestrals i el poble menut de Barcelona, que «*si no foren los padres y gent de ribera tot astava pardut. La gent qui arribaren a socórrer a Barçalona no tanían comta...*».⁵⁵ Senyal, doncs, que patriota no era en cap cas sinònim de «falsa consciència» o de badoc. Passa el mateix amb els «gorretes» o «barretines» insurrectes d'uns anys després, que signaven les seves enèrgiques missives amb un lacònic i prou significatiu «la terra».⁵⁶

Però la unanimitat no existia, a més, per una segona raó (igualmente de bon entendre): perquè el patriotisme d'Antic Règim era, al capdavant, un llenguatge polític prou ambigu o fàcilment mal·leable; i perquè hi havia, en conseqüència, moltes (o almenys dues) maneres de ser o de sentir-se patriota. I no totes constituïen, certament, una amenaça per a l'ordre establert. Així, si l'èxit del patriotisme d'oposició estava —hem dit— en la fàcil dissociació entre rei i pàtria, els realistes empedreïts, obligats a donar resposta, elaboraran l'argument contrari, a saber: que pàtria i rei es confonen per definició, i que escindir totes dues entitats no pot ser sinó un artifici o contradicció. L'argument, el 1640, no era pas nou, certament. Havia estat explícitament enunciat, un cop més, en el decurs de les guerres franceses de religió. Així, un pamflet de l'any 1564 presentava ja el rei com «*le chef de toute la patrie, sous le soin de bon conseil duquel consiste la protection et entretenement du repos public*».⁵⁷ Reaparegué, però, a la Catalunya del 1640 de la mà, com és natural, dels propagandistes dels Habsburg: «*En las provincias leales —sentenciava Albert Tormé i Liori— los términos de rey y patria son y han de ser unívocos.*» I Alonso Guillén de la Carrera rubricava: «*Quien desear el bien de la patria, juntamente deseará la felicidad de su Príncipe; y quien procurare separar a los vasallos del Rey, intentará dexar al Pueblo sin tutor... a la patria sin esposo [...] los buenos, fieles y verdaderos Catalanes, zelosos de su honra, y de la de su patria, cierto es que han de seguir el nombre y estandartes de su Príncipe [...] La piedad Christiana no consiente que se derrame tanta sangre... entre naciones hermanas, y que están unidas en una Corona, o por mejor decir, entre una misma nación, pues todos somos españoles.*»⁵⁸ Olivares, no pensava altra cosa.

La «univocitat» que reclamaven el 1640 Guillén de la Carrera o Tormé i Liori no trigaria, altrament, a ser doctrinalment formalitzada, potser per primera vegada, en la monarquia britànica hannoveriana, i per obra de lord Brolingbroke, autor d'un text de títol prou inequívoc, *The King Patriot* (1730). Vol dir-se, doncs, que aquest renovat patriotisme dels segles XVI i XVII no era *per se* una ideologia d'oposició política, a desgrat dels seus orígens subversius; sinó, més aviat, un llenguatge polític susceptible d'apropiacions de signe divers. En això, el patriotisme d'Antic Règim presagiava, certament, el nacionalisme modern. Però només en això. Que les nacions no hagin estat tan modernes com imaginem alguns «contemporaneïstes» no vol dir pas que el nacionalisme contemporani hagi estat la simple prolongació natural del patriotisme de l'època moderna. El nacionalisme català del segle XX no ha estat pas la continuació de la Guerra dels Segadors.

55. *Ibid.*, p. 61.

56. Henry KAMEN, *Una insurrecció oblidada del segle XII: l'alçament dels camperols catalans de l'any 1688*, «Recerques», núm. 9 (1979), p. 24.

57. YARDENI, *La conscience...*, *op. cit.*, p. 139.

58. *La estrecha amistad que profesamos* (s.ll., s.d.), ps. 1-4.